

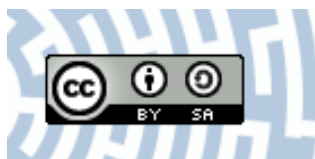


**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Modlitwa do emanacji, czyli manichejska modlitwa codzienna z Kellis (P.KellisGr. 98)

Author: Przemysław Piwowarczyk

Citation style: Piwowarczyk Przemysław. (2020). Modlitwa do emanacji, czyli manichejska modlitwa codzienna z Kellis (P.KellisGr. 98). "Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" (2020), z. 1, s. 36-48.



Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.



UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH



Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

PRZEMYSŁAW PIWOWARCZYK

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Humanistyczny

MODLITWA DO EMANACJI, CZYLI MANICHEJSKA MODLITWA CODZIENNA Z KELLIS (*P.KellisGr.* 98)

*PRAYER TO THE EMANATIONS: A MANICHAEAN DAILY PRAYER
FROM KELLIS (*P.KellisGr.* 98)*

ABSTRACT:

Modlitwę do emanacji odkryto in situ w osadzie Kellis w Egipcie. Zidentyfikowano ją jako manichejską modlitwę codzienną. Jej aramejski oryginał został skomponowany najprawdopodobniej przez samego Maniego. Artykuł zawiera wprowadzenie oraz przekład modlitwy z komentarzem skoncentrowanym na obecnych w niej elementach manichejskiej teologii.

The text entitled *Prayer to the emanations* was found in situ in the village Kellis in Egypt and subsequently recognized as the Manichaean daily prayer. It is a Greek translation of an Aramaic original, most probably composed by Mani himself. The paper consists of an introduction and commented translation. It focuses on the elements of the Manichaean theology present in the prayer.

Wstęp

Manichejskie teksty kultowe

Wiemy, że sam Mani układał teksty liturgiczne, a na listach tzw. manichejskich ksiąg kanonicznych znajduje się również księga skomponowanych przez niego modlitw i psalmów¹. Księga ta nie zachowała się w całości, ale fragmenty przetrwały w językach Azji Środkowej. Bardzo obfita twórczość liturgiczna powstawała również w pierwotnym kościele manichejskim, czego świadectwem jest zachowana po koptyjsku *Księga Psalmów*. Liczne manichejskie teksty kultowe znajdują się wśród pism manichejskich znalezionych w oazie Turfan².

¹ Na temat pism kanonicznych zob. I. Gardner, S.N.C. Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge 2004, s. 151-175.

² *Mani's Psalms: Middle Persian, Parthian and Sogdian Texts in the Turfan Collection*, oprac. D. Durkin-Meisterernst, E. Morano, Turnhout 2010. Wybór manichejskich tekstów liturgicznych w przekładzie na język polski zawiera książka *Manicheizm i manichejskie teksty sakralne*, oprac. A. Sarwa, Sandomierz 2005. Nie jest to jednak opracowanie naukowe, przekłady zaś (przynajmniej tam, gdzie podano ich podstawę) nie są oparte o teksty oryginalne.

Manichejscy misjonarze, którzy pojawili się w Egipcie prawdopodobnie jeszcze za życia Maniego, ok. 260 r. n.e., przywieźli ze sobą pisma kanoniczne nowej religii, zapewne także część tekstów liturgicznych. W egipskich wspólnotach manichejskich również powstawała oryginalna literatura religijna, a kompozycje pochodzące z zewnątrz były adaptowane do lokalnych warunków. Posiadamy względnie dużo tekstów kultowych używanych przez egipskich manichejczyków. Najważniejszy jest tu bez wątpienia obszerny kodeks z Medinet Madi, zawierający teksty określane jako psalmy. Edycja drugiej części kodeksu (rozpoczynającej się od psalmu 219) ukazała się w 1933 r. Część pierwsza nie została wydana do dzisiaj. Księga ta została pieczołowicie opracowana, posiada nawet indeks zawartości w postaci incipitów psalmów. Zgromadzony tam materiał dzieli się na mniejsze kolekcje, różniące się charakterem i powstałe w różnych okresach. Psalmy mają różnoraki charakter, ale wydaje się, że były przeznaczone przede wszystkim do modlitwy wspólnotowej. Prawdopodobnie wykonywano je responsoryjnie pod przewodnictwem kantora³. Zanim przejdziemy do Kellis, warto wspomnieć, że hymn manichejski został także niedawno zidentyfikowany wśród papirusów z Oksyrynchos⁴.

Podczas wykopalisk w Kellis znaleziono liczne fragmenty tekstów modlitewnych⁵. W kodeksie złożonym z drewnianych tabliczek jedna została zapisana ekscerptami z manichejskich psalmów, z których przynajmniej część jest znana także z Medinet Madi⁶. Ponadto znaleziono też inne fragmenty psalmów manichejskich na drewnianych tabliczkach w języku koptyjskim⁷ oraz na papirusie w językach koptyjskim⁸ i greckim⁹. Do tego dochodzą inne teksty modlitewne po koptyjsku¹⁰ oraz po grecku¹¹.

Wiemy, że psalmy stanowiły część manichejskiej edukacji, prawdopodobnie również był to materiał do ćwiczeń pisarskich. Mamy na to dowód w prywatnym liście, który ojciec skierował do swego syna (wiadomo, że rodzina ta wyznawała

³ Wydania: *A Manichaean Psalm-Book*, Part II, ed. C.R.C. Alberry, Stuttgart 1938; nowe wydania mniejszych partii księgi: *Psalm Book*, Part II, 1, *Die Bema-Psalmen*, oprac. G. Wurst, Turnhout 1996 (*Corpus Fontium Manichaeorum*); *Psalm Book*, Part II, 2, *Die Herakleides-Psalmen*, oprac. S. Richter, Turnhout 1999 (*Corpus Fontium Manichaeorum*).

⁴ G.S. Smith, *A Manichaean Hymn at Oxyrhynchus: A Reevaluation of P.Oxy. 2074*, „Journal of Early Christian Studies” 24 (2016), s. 81-97.

⁵ Pełne zestawienie daje I. Gardner, *The Coptic and Syriac, Christian and Manichaean Texts Recovered from Ismant al-Kharab: An Update on New Discoveries and Significant Research since First Publication*, w: G.E. Bowen, C.A. Hope, *The Oasis Papers 9: A Tribute to Anthony J. Mills after Forty Years in Dakhleh Oasis*, Oxford 2019, s. 396-399.

⁶ T.KellisCopt. 2, *Kellis Literary Texts*, t. 1, oprac. I. Gardner, Oxford 1996, s. 8-30; I. Gardner, *A Manichaean Liturgical Codex Found at Kellis*, „Orientalia” 62 (1993), s. 30-59. Skróty wydań papirusów wg *Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic Papyri, Ostraca, and Tablets*, <http://papyri.info/docs/checklist> [dostęp: 5.10.2020].

⁷ T.KellisCopt. 4-7, *Kellis Literary Texts*, t. 1, s. 33-54.

⁸ P.KellisCopt. 1, 2, 3 (?), *Kellis Literary Texts*, t. 1, s. 55-77; P.KellisCopt. 55, *Kellis Literary Texts*, t. 2, oprac. I. Gardner, Oxford 2007, s. 129.

⁹ P.KellisGr. 97, *Kellis Literary Texts*, t. 2, s. 100-104.

¹⁰ T.KellisCopt. 2 text A5, *Kellis Literary Texts*, t. 1, s. 25-30.

¹¹ P.KellisGr. 91-92, *Kellis Literary Texts*, t. 1, s. 132-140.

manicheizm). Znajdujemy tam m.in. polecenie: „Rozważaj swe psalmy czy to po grecku, czy to po egipsku (każdego) dnia (...) opanuj wielkie modlitwy i psalmy po grecku”¹². Obecność w Kellis liczego materiału liturgicznego stanowi potwierdzenie żywotności manichejskiego kultu. Wśród tych tekstów *Modlitwa do emanacji* zajmuje jednak miejsce szczególne – z racji dobrego stanu zachowania i związków z pierwotną liturgią manichejską.

Rękopis

Modlitwa do emanacji zachowała się w jednym rękopisie greckim, na drewnianej tabliczce, która pierwotnie stanowiła część kodeksu, ale została użyta wtórnie, o czym świadczy sposób, w jaki skryba otaczał pismem otwory służące pierwotnie wiązaniu kodeksu. Miejsca te byłyby trudno czytelne, gdyby tabliczka pozostawała połączona z innymi. Doskonały stan zachowania i czytelne pismo wskazują, że nie był to egzemplarz wykorzystywany bezpośrednio w kulcie. Należy sądzić, że mamy tu do czynienia z wzorcem, z którego dokonywano odpisów na użytek liturgiczny lub/i szkolny.

Tekst zawiera *nomina sacra* dla słów: πατήρ (ojciec), θεός (Bóg), ἄνθρωπος (człowiek), χριστός (Chrystus). *Nomina sacra* są charakterystyczne dla tekstów chrześcijańskich, należy więc sądzić, że autor tekstu był zaznajomiony z chrześcijańskimi praktykami pisarskimi, które zostały przejęte przez manichejczyków w momencie przybycia do Egiptu.

Miejsce i czas powstania rękopisu oraz tekstu

Rękopis *Modlitwy do emanacji* został znaleziony w osadzie Kellis, w oazie Dakhla na Pustyni Zachodniej w Egipcie. Osada została opuszczona krótko przed 400 r. n.e., a większość listów manichejskich datuje się na ok. 360 r. n.e.¹³ Paleografia sugeruje jednak raczej pierwszą połowę IV w. Najprawdopodobniej rękopis powstał zatem ok. połowy IV w. n.e. lub nieco wcześniej¹⁴.

Jednak sama modlitwa na pewno jest starsza i jej powstanie może sięgać połowy III w. Ponieważ mamy ściśle paralele po arabsku i partyjsku, niemożliwe jest, aby została skomponowana po grecku, nie był to bowiem język Maniego i pierwotnej wspólnoty, która szerzyła swą naukę w różnych kierunkach. Teksty manichejskie zostały przełożone na język grecki na potrzeby misji na zachodzie. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa modlitwa została ułożona po aramejsku. Jej autorem był najpewniej sam Mani, który włączył ją do swoich kanonicznych modlitw, i dlatego stała się częścią manichejskiej tradycji na tak różnych obszarach, jak Egipt i Azja Środkowa¹⁵.

¹² P.KellisCopt. 19, ll. 13-14, 16, *Coptic Documentary Texts from Kellis*, t. 1, oprac. I. Gardner i in., Oxford 1999, s. 157.

¹³ Na temat manicheizmu w Kellis – P. Piwowarczyk, *Monastycyzm manichejski w Egipcie*, „U Schyłku Starożytności. Studia źródłoznawcze” 15 (2016), s. 41-60, zwł. s. 46-50.

¹⁴ Kellis Literary Texts, t. 2, s. 111-112, także s. 112, przyp. 33.

¹⁵ I. Gardner, *Manichaean Ritual Practice at Ancient Kellis. A New Understanding of the Meaning and Function of the So-Called Prayer of the Emanations*, w: J.A. van den Berg i in.,

Tytuł

Tekst otwiera się wyraźnie wyodrębnioną graficznie frazą εὐχὴ τῶν προβολῶν, którą trzeba traktować jako tytuł tej kompozycji, zwłaszcza że powtarza się na samym końcu jako ἡ τῶν προβολῶν εὐχὴ. Jakkolwiek w najprostszym odczytaniu mamy tu do czynienia z *genetivus subiectivus* („emanacje modlą się”), to jednak wydaje się to sprzeczne z treścią modlitwy, która jest do emanacji kierowana, tak że powinniśmy widzieć tu (wbrew regułom klasycznym, ale nie bez poświadczeń źródłowych)¹⁶ *genetivus obiectivus*: „modlitwa do emanacji”¹⁷.

Termin „emanacja” (gr. *probole*) nie pojawia się w samym tekście, tytuł zatem może być wtórny, niemniej ma uzasadnienie w treści modlitwy. Emanacje, o których mowa, to boskie byty pochodzące od Ojca Świąteł, pierwotnej zasady światłości, zamieszkujące słońce i księżyc (zwane „statkami”), jak podają *Kephalaia*: „Trzy są trony na statku dnia: pierwszy Wysłannika, drugi Wielkiego Ducha, trzeci Żyjącego Ducha. Dalej są inne trzy na statku, który należy do nocy: pierwszy tron Jezusa-Blasku, drugi Pierwszego Człowieka, trzeci Dziewicy Światła. Te sześć tronów wznosi się na dwóch statkach”¹⁸. Nieco inaczej opisują lokatorów statków *Acta Archelaosa*, które wprost mówią o emanacjach: „Wszystkie emanacje to Jezus, który jest w małym statku, i Matka Życia, i dwunastu sterników, i Dziewica Światła, i Trzeci Wysłannik, który jest w dużym statku (...)”¹⁹.

Charakter utworu

Modlitwa do emanacji jest tekstem liturgicznym. Choć tytuł mówi jedynie, że jest to modlitwa, to z samej treści wynika, że mamy do czynienia z hymnem (l. 84 τῶν ὑμνουμένων od ὑμεῖν), który powinno śpiewać się trzy razy na dzień. Al-Nadim, opisując w X w. praktyki towarzyszące codziennej modlitwie manichejskiej, podaje, że manichejczycy modlili się na stojąco, po obmyciu w płynącej wodzie. Recytacji modlitwy towarzyszyły pokłony składane w dzień w stronę słońca, a w nocy w stronę księżyca²⁰. Grecki termin rozpoczynający każdą strofę *Modlitwy do emanacji* – „czczę (προσκύνω)” – w podstawowym rozumieniu oznacza właśnie pokłon z padaniem na twarz i odnosi się do tej czynności rytualnej. Jest ona w swej istocie podobna do sposobu modlitwy muzułmanów.

Iain Gardner zidentyfikował ten tekst jako jedną z czterech codziennych modlitw manichejskich katechumenów. Tekst pierwszych czterech strof tej modlitwy –

In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Studies for Johannes van Oort at Sixty, Leiden 2011 (Nag Hammadi and Manichaean Studies 74), s. 258-259.

¹⁶ Na czele z Łk 6,12: ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ („w modlitwie do Boga”).

¹⁷ *Kellis Literary Texts*, t. 2, s. 124-125.

¹⁸ *Kephalaia* 29, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 82, l. 29 – 83, l. 1, tłum. własne.

¹⁹ Hegemonius, *Acta Archelai* VIII 2, oprac. Ch.H. Beeson, s. 21.

²⁰ Potwierdza to Augustyn, *De haeresibus* 46,18: „Modlitwy swe kierują ku słońcu za dnia, w stronę, jak się ono obraca, w nocy zaś do księżyca, jeśli jest widoczny. Jeśli jest niewidoczny, to modlą się, stojąc zwróceniem na północny wschód, w stronę, skąd słońce po swoim zachodzie powraca znów na wschód”, przeł. W. Myszor, *Manicheizm w Afryce Północnej i św. Augustyn*, w: św. Augustyn, *Pisma przeciw manichejczykom*, przeł. J. Sulowski, oprac. W. Myszor, Warszawa 1990 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 54), s. 25.

który jest uderzająco podobny do rękopisu greckiego, a w niektórych miejscach wręcz paralelny, choć nieco krótszy – podaje po arabsku wspomniany Al-Nadim (X w.)²¹. Strukturalnie utwór dzieli się na dziesięć strof, rozpoczynających się każdorazowo od apostrofy „Czczę i wychwalam...”. Są one kierowane do:

- 1) wielkiego Ojca Świąteł;
- 2) wszystkich bogów, wszystkich aniołów, wszystkich światel, wszystkich oświecicieli;
- 3) wielkich mocy, świetlistych aniołów;
- 4) świetlistego umysłu, króla, Chrystusa;
- 5) Boga żyjącego;
- 6) wielkich oświecicieli – słońca i księżyca – oraz pełnych cnót mocy, które są w nich;
- 7) pięciu wielkich światel;
- 8) wszystkich bogów, wszystkich aniołów;
- 9) wszystkich świetlistych aniołów;
- 10) wszystkich sprawiedliwych.

Mamy tu zatem do czynienia z sekwencją zstępującą: od Ojca Świąteł, pierwotnej zasady światłości w systemie Maniego, po sprawiedliwych – ludzi, którzy przyjęli naukę Maniego. Nie jest to jednak systematyczny wykład manichejskiej mitologii, jako że zasadniczy nacisk został położony na moce pośredniczące między niematerialną sferą światła a światem materialnym. Są one tożsame ze słońcem i księżycem oraz istotami z nimi związanymi. Niemniej modlitwa dotyka kluczowych elementów manichejskiej wizji świata, tak że może być określana jako rodzaj wyznania wiary²².

Przekład i komentarz

Tekst modlitwy podaję w podziale na strofy. Po każdej z nich następuje komentarz. Moim celem nie jest wskazanie poszczególnych niuansów, ale wyjaśnienie miejsc, które mogą budzić wątpliwości czytelnika. *Modlitwa do emanacji* nie doczekała się pełnego komentarza, niemniej kilku autorów wniosło swój wkład w zrozumienie jej treści. Należy tu wspomnieć przede wszystkim pierwszego wydawcę R.G. Jenkinsa²³, ponadto Iaina Gardnera, Aleksandra Khosroyeva²⁴, kry-

²¹ Al-Nadim, *Fihrist IX*, przeł. B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, New York–London 1970, s. 790-791; I. Gardner, *Manichaeism Ritual Practice...*, s. 245-262; tenże, „With a Pure Heart and a Truthful Tongue”: *The Recovery of the Text of the Manichaean Daily Prayers*, „Journal of Late Antiquity” 4 (2011), s. 79-99.

²² Gardner używa określenia „semi-credal”.

²³ R.G. Jenkins, *The Prayer of the Emanations in Greek from Kellis (T. Kellis 22)*, „Le Muséon” 108 (1995), s. 243-263.

²⁴ A. Хосроев, *Об одной греческой (манихейской?) молитве*, „Hyperboreus” 7 (2001), s. 360-386. Artykuł jest z reguły cytowany w swojej niemieckojęzycznej wersji A. Khosroyev, *Zu einem manichäischen (?) Gebet*, w: *Manichaeism Studies V. Quinto Congresso Internazionale di Studi sul Manicheismo*, red. A. van Tongerloo, L. Cirillo, Leuven 2005, s. 203-222. W moim tekście odwołuję się do pełniejszej wersji rosyjskiej.

tyka manichejskiej atrybucji utworu, który jednak wniósł wiele do zrozumienia jego języka, oraz Fernanda Bermejo Rubio, który skutecznie bronił manichejskiej natury tej kompozycji. Z dorobku tych badaczy szeroko tutaj korzystam, a zainteresowanych tematem odsyłam do ich prac. Jest to pierwszy przekład *Modlitwy do emanacji* na język polski.

*Modlitwa (do) emanacji*²⁵

1

Czczę i wychwalam wielkiego Ojca Świateł czystą myślą (i) słowem nieobłudnym. Jesteś wysławiony i wychwalony – Ty i wielkość twoja, i eony wszelkiej chwały. Ty bowiem w chwale udoskonaliłeś ich układ. Twoja moc i chwała, i światło twoje, i słowo twoje, i twoja wielkość, i eony błogosławieństwa, i cała wola twoja są wysławione. Ty bowiem jesteś Bogiem, zespoleniem całej łaski, życia i prawdy.

- „Wielkiego Ojca Świateł (τὸν μέγιστον πατέρα τῶν φώτων)”. Określenie „Ojciec Świateł” ma korzenie biblijne, zob. Jak 1,17 (τοῦ πατρὸς τῶν φώτων); było jednak szeroko stosowane przez manichejczyków. „Wielki Ojciec Świateł” pojawia się w *Kephalaia* (κεφαλαια πῶς νῦν ἡνογαῖνε), a jako „Ojciec Świateł” także w psalmach manichejskich²⁶. Jest to pierwotna zasada światłości w dualistycznym systemie Maniego.
- „...Czystą myślą i słowem nieobłudnym”. Dosł. „Czczę (...) z czystej myśli słowem nieobłudnym”; możliwy przekład „Czczę (...) z czystej myśli. Słowem nieobłudnym (...) zostałeś wysławiony (...)”.
- „Jesteś wysławiony i wychwalony”. Wedle Khosroyeva użycie *perfectum* sugeruje, że podmiot modlitwy wpisuje się w tradycję wspólnotową, gdyby bowiem mówił tylko we własnym imieniu, zastosowałby *praesens*²⁷. Argument ten nie wydaje się przekonujący.
- „Eony wszelkiej chwały”. Są to hipostazy otaczające Ojca, z pięcioma podstawowymi, zwanymi „członkami” Ojca, którymi są: rozum, myślenie, wgląd, namysł i rozważa.
- „Ty bowiem jesteś Bogiem”. Manicheizm był religią dualistyczną, ale nie był dyteizmem; władca ciemności co do zasady nie był określany przez manichejczyków mianem boga²⁸.

2

Czczę i wychwalam wszystkich bogów, wszystkich aniołów, wszystkie światła, wszystkich oświecicieli, wszystkie moce, byty z wielkiego i sławnego Ojca, które przebywają w jego świętości, karmione jego światłem, oczyszczone z wszelkiego mroku i złośliwości.

- Nie jest jasne, czy strofa wymienia różne kategorie istot boskich, czy raczej mamy do czynienia z synonimami.

²⁵ Na temat tytułu patrz wstęp.

²⁶ *Kephalaia* 9, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 40, ll. 11-12, tłum. własne; *Kellis Literary Texts*, t. 2, s. 125.

²⁷ A. Хосроев, *Об одной...*, s. 365, przyp. 16.

²⁸ F. Bermejo Rubio, *Further Remarks on the Manichaean Nature of Εὐχή τῶν προβολῶν* (*P. Kell. Gr. 98*), „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 168 (2009), s. 222-227.

- „Wszystkich bogów, wszystkich aniołów...” itd. Manicheizm mimo swej zasadniczo dualistycznej natury nie odrzucał politeizmu, uznawał jedynie hierarchię i pochodność bytów boskich od Ojca Światła. W *Kephalaia* Mani wyjaśnia swym uczniom pochodzenie i naturę bogów: „Ci, o których się powiada, że są bogami, są bogami, których Ojciec wywołał z siebie i ustanowił na obraz swej wielkości”²⁹.
- „Światła (φέγγη)”, l. poj. φέγγος. Mowa tu o kategorii bytów wywołanych przez Ojca do udziału w procesie tworzenia i zbawiania świata.

3

Czczę i wychwałam wielkie moce, świetliste anioły, obdarzone własną mądrością i mające zwierzchność nad ciemnością i jej zarozumiałymi mocami, które zapragnęły wojować z tym, który jest przed wszystkim (innym). To są ci, którzy uporządkowali niebo i ziemię i związali w sobie cały układ arogancji.

- Strofa ta nawiązuje do fundamentalnych wątków manichejskiej mitologii. Wspomina pierwotny atak ciemności na siły światła oraz utworzenie świata materialnego, w którym rozproszone światło zostało związane w demonicznej materii. Manichejczycy nie postrzegali świata jako produktu ciemności. Świat materialny jest efektem zamiaru Ojca, który tworzy go jako narzędzie do ostatecznego zwycięstwa nad siłami ciemności. Świat stworzony (a dokładniej uporządkowany) nie jest zatem zły sam w sobie, a mocom czuwającym nad nim oddaje się cześć.
- „Obdarzone własną mądrością (τοὺς ἰδίᾳ σοφία προεληλυθότας)”. Dosł. „które wyszły (z Ojca) dzięki własnej mądrości”. Zdanie to wskazuje, że emanacje Ojca są bytami rozumnymi.
- „Który jest przed wszystkim (innym)”. Chodzi tu o pierwotną zasadę światła, Ojca Pełni (lub, jak w *Modlitwie*, Ojca Światła). Manichejski dualizm ma charakter asymetryczny, moce światłości są pod względem aksjologicznym zdecydowanie uprzywilejowane. Passus ten nie oznacza zatem, że od Ojca Pełni pochodzi również ciemność³⁰; por. cytat z kanonicznej *Żywej ewangelii* Maniego: „Ja Mani, apostoł Jezusa Chrystusa z woli Boga, Ojca Prawdy, od którego pochodzę, który żyje i trwa na całą wieczność, który był przed wszystkim i pozostanie po wszystkim – wszystkim, co jest i co będzie ustanowione przez jego siłę (πρὸ παντὸς μὲν ὑπάρχων, διαμένων δὲ καὶ μετὰ πάντα· πάντα δὲ τὰ γεγονότα τε καὶ γενησόμενα διὰ τοῦ αὐτοῦ θένους ὑφέστηκεν)”³¹.
- „uporządkowali niebo i ziemię (οἱ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν κοσμήσαντες)”. W micie manichejskim stworzenie świata nie następuje *ex nihilo*, ale jest efektem użycia istniejącej pierwotnie materii – ciała demonów ciemności i elementów światłości.
- „układ arogancji” (τῆς ὑπεροψίας τὴν σύστασιν). Gardner i Jenkins tłumaczą „foundation of contempt”; Bermejo Rubio „foundation of haughtiness”. Przekład „arogancja” zgodny z argumentacją Bermejo Rubio ma więcej sensu w kontekście całości manichejskiej doktryny. Bliższe znaczenie abstrakta σύστασις i σύστημα oznaczają zasadę istnienia czegoś tak w sensie genetycznym, jak i organizacyjnym. Arogancja cechuje siły ciemności, które przypuściły atak na światłość.

²⁹ *Kephalaia* 50, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 125, l. 35 – 126, l. 3, tłum. własne.

³⁰ F. Bermejo Rubio, *Further Remarks...*, s. 224.

³¹ CMC, s. 66, ll. 4-15, w: *Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition*, oprac. A. Henrichs, L. Koenen, C. Römer, Opladen 1988 (Papyrologica Coloniensia 14), s. 44-46.

4

Czczę i wychwalam potomka wielkości, świetlisty umysł, króla, Chrystusa, który wyszedł z eonów zewnętrznych do porządku leżącego w górze i z niego do stworzenia leżącego poniżej; który wyjaśnił swoją mądrość bez skrywania i niewypowiadalne tajemnice ludziom na ziemi; który wskazał drogę prawdy całemu światu; który dał objaśnienie we wszystkich językach; który oddzielił prawdę od fałszu, światło od ciemności, dobro od podłości, sprawiedliwych od złych. Dzięki Tobie cała łaska stała się znana światu, a także życie oraz prawda są objaśniane każdemu narodowi w każdym języku. On stał się wyzwolicielem dla żyjących dusz od przymusu wrogich więzów.

- „Świetlisty umysł, króla, Chrystusa”. W pismach manichejskich określenie „Chrystus” pojawia się dość rzadko, z reguły mamy do czynienia z imieniem Jezus, które może być odnoszone (w zależności od interpretacji) do od trzech do sześciu różnych postaci, zwykle duchowych³². Chrystus bardzo często jest wiązany w manicheizmie z umysłem, np. Aleksander z Lykopolis, *Contra Manichaei opiniones*: „Chrystus jest zaś umysłem. Przybywszy pewnego razu z miejsca na wysokości, wyzwolił dla boga większą cześć tej mocy [boskiej mocy w człowieku: P.P.] i w końcu ukrzyżowany dał poznać, że w ten sam sposób także boska moc została przyszpiloną, to jest ukrzyżowana przez materię”³³. W *Kephalaia* czytamy: „Świetlisty umysł, który wyszedł z umiłowanego Chrystusa, został posłany do świętego kościoła”³⁴. Chrystus-umysł jest tożsamy z emanacją zwaną „Świetlistym Umysłem”, a różny od historycznego ukrzyżowanego Jezusa. Bermejo Rubio na podstawie paraleli z opisami misji Maniego znanymi z innych źródeł przypuszcza, że może tutaj chodzić o syntetyczne odwołanie do całego szeregu postaci zbawczych obecnych w manichejskim systemie, z samym Manim jako ostatnim elementem łańcucha³⁵. Utożsamienie Chrystusa z umysłem nie jest właściwe tylko manichejczykom. Widzimy je także we wczesnym chrześcijaństwie, np. u Bazylidesa³⁶; określenie Syna Bożego jako umysłu występuje też u apologetów II w.³⁷
- „Z eonów zewnętrznych...” itd. – to jest ze świata światłości do pośredniej strefy słońca i księżyca, a stamtąd do świata materialnego.
- „Który wskazał drogę prawdy całemu światu...” itd. – Mani podkreślał uniwersalność swojej misji, która różniła go od wcześniejszych apostołów, którzy działali lokalnie (Zaratusztra, Budda, Jezus).

³² Na temat manichejskiej chrystologii zob. M. Franzmann, *Jesus in the Manichaean Writings*, London 2003, zwł. s. 7-11.

³³ *Alexandri Lycopolitani contra Manichaei opiniones disputatio*, oprac. A. Brinkmann, Lipsiae 1895, s. 7, tłum. własne.

³⁴ *Kephalaia* 75, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 182, l. 20-21, tłum. własne.

³⁵ F. Bermejo Rubio, „I Worship and Glorify”: *Manichaean Liturgy and Piety in Kellis' Prayer of the Emanations*, w: *Practicing Gnosis. Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson*, red. A.D. DeConick, G. Shaw, J.D. Turner (Nag Hammadi and Manichaean Studies 85), Leiden 2013, s. 258-260.

³⁶ Ireneusz, *Adv. Haer.* I 24,4: „Niezrodzony i nienazwany Ojciec, widząc ich (to jest archontów) zepsucie, wysłał swój pierworodny Umysł (Nous), a jest nim ten, którego nazywa się Chrystosem” – Ireneusz z Lyonu i gnostycy. *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy*. Tłumaczenie: *Adversus haereses Księga I i II*, przeł. W. Myszor, Katowice 2015 (Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova 17), s. 92.

³⁷ *Diogn.* 9,6; Athenagoras, *Leg.* 10,2. „Syn Boży jest Rozumem i Słowem Ojca”, w: Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1985, s. 39.

- „Który oddzielił prawdę od fałszu...” itd. Bardzo podobna lista w *Kephalaia*: „Oddzieliłem światło od ciemności, odróżniłem życie od śmierci, to, co dobre od tego, co złe, sprawiedliwego od grzesznika”³⁸. W *Kephalaia* podmiotem jest sam Mani.
- „Wyjaśniającego swoją mądrość bez skrywania”. W manicheizmie, w przeciwieństwie do wielu chrześcijańskich tradycji ezoterycznych, cała nauka o naturze rzeczywistości była przekazywana jawnie, a pisma Maniego nie były zastrzeżone dla wtajemniczonych.
- „Wyzwolicielem dla żyjących dusz (λυτήρ τῶν ζώσας ψυχῶν)”. Żyjąca dusza (zwykle w l. poj.) to techniczne manichejskie określenie na światłość zamkniętą w materii; ma ono korzenie biblijne (Rdz 2,7; 1 Kor 15,45).

5

Czczę i wychwalam Boga żyjącego, pełnego cnót i prawdziwego, który wzniósł własną mocą wszystko, porządek w górze i na dole.

- „Boga żyjącego (τὸν ζῶντα θεὸν)”. Jest to bardzo rzadkie określenie w literaturze manichejskiej. Pojawia się w incipicie jednego z psalmów Heraklidesa we frazie „Syn Boga żyjącego”³⁹, gdzie jest odniesione do ojca Jezusa (choć samo imię nie pada). Strofa nie może odnosić się do Ojca Światła, ten bowiem nie był wedle manichejczyków stwórcą świata. Gardner uważa, że mamy tu do czynienia z błędem w transmisji tekstu, który pierwotnie odnosił się do Żyjącego Ducha, elementu stwórczego w manichejskiej mitologii, mieszkającego na słońcu⁴⁰.

6

Czczę i wychwalam wielkich oświecicieli – słońce i księżyc – oraz pełne cnoty moce, które są w nich, które zwyciężają mądrością (swych) przeciwników i oświecają cały porządek, nadzorują i osądzają świat, i (które) prowadzą zwyczajne dusze do wielkiego eonu światła.

- „Słońce i księżyc”. Słońce i księżyc w systemie manichejskim są utworzone z czystego światła i służą jako miejsca postojowe duszom, które wyzwala się ze świata materialnego. Na słońcu przebywa Trzeci Posłaniec, a na księżycu Dziewica Światła – są to owe „pełne cnoty moce”. Od Trzeciego Posłańca pochodzi Jezus-Blask. U Augustyna czytamy: „(Faustus powiedział): wierzymy, że jego [Chrystusa: P.P.] moc mieszka w słońcu, natomiast mądrość w księżycu”⁴¹.
- „Które zwyciężają mądrością (swych) przeciwników...” itd. Odnosi się to do ról słońca i księżyca jako zasadniczych elementów w boskim mechanizmie odzyskiwania światła ze świata. Uruchomienie i działanie tego procesu jest istotą zwycięstwa światłości nad ciemnością.
- „Osądzają świat”. Stwierdzenie to ściśle odnosi się do boskich mocy przebywających na słońcu i księżycu.
- „Do wielkiego eonu światła”. Eon światła to boska sfera Ojca Światła, z której pochodzi dusza zamknięta w kosmosie i do której wróci w procesie odzyskiwania światła, który jest równoznaczny ze zbawieniem, w manicheizmie rozumianym jako ciągły proces.

³⁸ *Kephalaia* 76, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 186, ll. 9-11, tłum. własne.

³⁹ *A Manichaean Psalm-Book*, Part II, s. 193, l. 13. Jest to nawiązanie do Mt 16,16: „Odpowiedział Szymon Piotr: «Ty jesteś Mesjasz, Syn Boga żywego»”.

⁴⁰ *Kellis Literary Texts*, t. 2, s. 126.

⁴¹ Augustinus, *Contra Faustum* 20,2, w: św. Augustyn, *Przeciw Faustusowi*. Księgi I-XXI, przeł. J. Sulowski, oprac. W. Myszor, Warszawa 1991 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 55), s. 215.

7

Czczę i wychwalam pięć wielkich światel, za których sprawą zespolił się cały świat i za których sprawą niebo i ziemia, [±4 litery] i za sprawą uczestnictwa w których (?) moc i piękno, i dusza, i życie istnieją we wszystkim. A bez nich świat nie mógłby się zespolić.

- „Pięć wielkich światel”. Są to pomocnicy Człowieka (druga w kolejności po Duchu emanacja Ojca w systemie kosmologicznym Maniego), którzy wsparli go w walce ze złem, zwani także „pięcioma świetlistymi bogami”⁴². Zostali oni obozwładnieni przez zło przy pomocy materii i w ten sposób stali się elementem świata. Stanowią w nim to, co reprezentuje boskość, jak moc, piękno, dusza i życie⁴³.
- „Zespolił” (συνέστηκεν, od συνίστημι). Czasownik ten podkreśla, że stworzenie świata polegało na połączeniu istniejących uprzednio elementów.
- „Moc i piękno, i dusza, i życie istnieją we wszystkim”. W nauce Maniego świetlista dusza, pochodząca od pięciu światel, znajduje się nie tylko w ludziach, lecz także w zwierzętach, roślinach i minerałach. Jest to pogląd różny od nauki chrześcijańskich gnostyków, wedle których boska iskra została uwięziona jedynie w człowieku.

8

Czczę i wychwalam wszystkich bogów, wszystkich aniołów, żyjących i czystych, którzy dźwigają całe stworzenia z woli wielkiego i pełnego cnót światła, które włada wszystkim tym, co jest opiewane.

- „Wszystkim tym, co jest opiewane (πάντων τῶν ὑμνουμένων)” Khosroyev przekłada: „над всеми, которым (здесь) божносятся гимны” i: „das alle (Wesen) beherrscht, denen die Hymnen (in diesem Gebet) gesungen werden”. W moim przekładzie idę za tym bardziej dosłownym rozumieniem; Gardner przekłada jednak mniej literalnie: „all of which we sing”⁴⁴.

9

Czczę i wychwalam wszystkich świetlistych aniołów, którzy władają całością świata i którzy trzymają w niewoli wszystkie demony i całe zło, i którzy ochraniają Sprawiedliwość i strzegą jej od złych demonów, i (którzy) zwiększają w niej (miarę) dobra.

- „Demony”, gr. δαίμονες. W nauce Maniego jest to stałe określenie na siły zła, bliższe chrześcijańskiemu pojęciu demona niż neutralnemu klasycznemu znaczeniu tego słowa, por. *Kephalaia* 6, gdzie pojawia się „przywódca demonów i (złych) duchów, król wszystkich gór ciemności”⁴⁵.

⁴² *Kephalaia* 33, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 95, l. 16, tłum. własne.

⁴³ F. Bermejo Rubio, *Further Remarks...*, s. 227-228. Autor ten słusznie odrzuca twierdzenie Khosroyeva, że chodzi tu o pięć planet. Manichejczycy wiazali planety z siłami ciemności i w oparciu o tę identyfikację rosyjski uczony odrzucał manichejską proveniencję modlitwy.

⁴⁴ A. Хосроев, *Об одной...*, s. 366; A. Khosroyev *Zu einem manichäischen (?) Gebet...*, s. 206, przyp. 16; *Kellis Literary Texts*, t. 2, s. 127.

⁴⁵ *Kephalaia* 6, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 32, ll. 31-32, tłum. własne.

- „Sprawiedliwość (δικαιοσύνη)”. Termin ten nie ma tutaj swego pospolitego znaczenia, ale jest technicznym określeniem manichejskiej wspólnoty, Kościoła, znanym z innych źródeł⁴⁶.

10

Czczę i wychalam wszystkich sprawiedliwych, którzy zwyciężyli wszelkie zło; zarówno tych, którzy istnieli uprzednio, jak i tych, którzy są obecnie i zostali zrodzeni, (i tych, którzy) są gotowi zaistnieć. Poznali bowiem prawdę i całą zwierzchność; (czczę i wychalam) niewinnych i silnych; aby wszyscy ci, których uczciłem i wysławilem, i wezwałem po imieniu, pomogli mi i pobłogosławili (mi) życzliwie, i wyzwolili mnie od wszelkich więzów i wszelkiego przymusu, i tortury, i wszelkiego ponownego wcielania, i (aby) przygotowali mi wejście do wielkiego eonu światła, do którego wszyscy mądrzy i prawomyślni mają nadzieję wejść – gdzie mieszkają pokój i niezmacone dobro; gdzie nie postrzega się zła, lecz jest ambrozja i życie wieczne; gdzie wszyscy mieszkańcy są wolni od pragnień i nie znają śmierci i zniszczenia.

- W strofie tej manichejski wierny z klasy katechumenów zwraca się do wybranych, którzy osiągnęli już doskonałość i wypełnili misję oddzielenia światła od ciemności. Wyraźna jest tutaj różnica w wizji świata pomiędzy chrześcijanami a manichejczykami. O ile ci pierwsi rysują wyraźną opozycję między Bogiem a stworzeniem, to dla tych drugich granica biegnie między światłem a ciemnością. Wobec tego nawet człowiek, o ile wydobył już z siebie światło, jest godny modlitewnej czci.
- „Wszystkich sprawiedliwych”. „Sprawiedliwi” to synonim manichejskich wybranych, wyższej klasy w manichejskim Kościele.
- „Zwierzchność” (ὀπισθοχή). Dosł. „nadmiar”; Khosroyev: „величие” albo „превосходство”; Gardner: „preeminence”.
- „Ambrozja”. Termin zaczerpnięty z klasycznej mitologii greckiej. Pojawia się w eschatologicznym kontekście także w *Kephalaia* 39: „Ojciec wyleje wówczas na zbawionych ambrozję i pachnidła”⁴⁷.

(Zakończenie)

Szczęśliwy (będzie człowiek), jeśli się często pomodli tą modlitwą, chociaż trzy razy dziennie, z czystym sercem i prawym językiem, prosząc o odpuszczenie grzechów. Amen.

Modlitwa (do) emanacji została spełniona.

- Instrukcja odmawiania i *subscriptio* nie należą do właściwego tekstu modlitwy.
- „Chociaż trzy razy dziennie”, w rękopisie: ἡ κὰν τρίτης ἡμέρας; Fraza ta rozumiana jest różnorako przez badaczy; Jenkins: „especially on the third day”; Khosroyev: „или хотя бы три раза в день”; „sei es nur dreimal am Tag” albo: „sei es nur einmal in drei Tagen”; Gardner: „or at least on the third day”. Ponieważ niedawno odkryty paralelny tekst partyjski ma „trzy razy dziennie”, należy opowiedzieć się za propozycją Khosroyeva i emendować tekst na τρίτη ἡμέρα lub τρίς τῆς ἡμέρας⁴⁸, za czym podąża przekład.

⁴⁶ F. Bermejo Rubio, *Further Remarks...*, s. 233-234, odwołania źródłowe w przyp. 84.

⁴⁷ *Kephalaia* 39, oprac. Böhlig & Polotsky, s. 103, l. 15, tłum. własne.

⁴⁸ F. Bermejo Rubio, „*I Worship and Glorify*” ..., s. 252.

Bibliografia

Wydania *Modlitwy do emanacji*

- Jenkins R.G., *The Prayer of the Emanations in Greek from Kellis (T. Kellis 22)*, „Le Muséon” 108 (1995), s. 243-263.
Kellis Literary Texts, t. 2, oprac. I. Gardner, Oxford 2007, s. 111-128.

Inne źródła

- Alexandri Lycopolitani contra Manichaei opinioniones disputatio*, oprac. A. Brinkmann, Lipsiae 1895.
 Atenagoras z Aten, *Prośba za chrześcijanami. O zmartwychwstaniu umarłych*, przeł. S. Kalinkowski, Warszawa 1985.
 Augustinus, *Contra Faustum*, w: św. Augustyn, *Przeciw Faustusowi. Księgi I-XXI*, tłum. J. Sulowski, oprac. W. Myszor, Warszawa 1991 (Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy 55).
Coptic Documentary Texts from Kellis, t. 1, oprac. I. Gardner i in., Oxford 1999.
The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture, przeł. B. Dodge, New York-London 1970.
 Hegemonius, *Acta Archelai*, oprac. Ch.H. Beeson, Leipzig 1906 (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 16).
 Ireneusz z Lyonu i gnostycy. *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy. Tłumaczenie: Adversus haereses. Księga I i II*, przeł. W. Myszor, Katowice 2015 (Studia Aniquitatis Christianae. Series Nova 17).
Kellis Literary Texts, t. 1, oprac. I. Gardner, Oxford 1996.
Kellis Literary Texts, t. 2, oprac. I. Gardner, Oxford 2007.
 Kephalaia. 1. Hälfte. Lieferung 1-10, oprac. A. Böhlig, J. Polotsky, Stuttgart 1940.
Der Kölner Mani-Kodex. Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition, oprac. A. Henrichs, L. Koenen, C. Römer, Opladen 1988 (Papyrologica Coloniensia 14).
Mani's Psalms: Middle Persian, Parthian and Sogdian Texts in the Turfan Collection, oprac. D. Durkin-Meisterernst, E. Morano, Turnhout 2010.
A Manichaean Psalm-Book, Part II, ed. C.R.C. Alberry, Stuttgart 1938.
Psalm Book, Part II, 1, *Die Bema-Psalmen*, oprac. G. Wurst, Turnhout 1996 (Corpus Fontium Manichaeorum).
Psalm Book, Part II, 2, *Die Herakleides-Psalmen*, oprac. S. Richter, Turnhout 1999 (Corpus Fontium Manichaeorum).

Literatura

- Bermejo Rubio F., *Further Remarks on the Manichaean Nature of Εὐχὴ τῶν προβολῶν* (P. Kell. Gr. 98), „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 168 (2009), s. 221-238.
 Bermejo Rubio F., „I Worship and Glorify”: *Manichaean Liturgy and Piety in Kellis' Prayer of the Emanations*, w: *Practicing Gnosis. Ritual, Magic, Theurgy and Liturgy in Nag Hammadi, Manichaean and Other Ancient Literature. Essays in Honor of Birger A. Pearson*, red. A.D. DeConick, G. Shaw, J.D. Turner (Nag Hammadi and Manichaean Studies 85), Leiden 2013, s. 249-270.

- Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic Papyri, Ostraca, and Tablets*, <http://papyri.info/docs/checklist> [dostęp: 5.10.2020].
- Franzmann M., *Jesus in the Manichaean Writings*, London 2003 [pierwsze wydanie 1996].
- Gardner I., *A Manichaean Liturgical Codex Found at Kellis*, „*Orientalia*” 62 (1993), s. 30-59.
- Gardner I., *Manichaean Ritual Practice at Ancient Kellis. A New Understanding of the Meaning and Function of the So-Called Prayer of the Emanations*, w: J.A. van den Berg i in., *In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism. Studies for Johannes van Oort at Sixty*, Leiden 2011 (*Nag Hammadi and Manichaean Studies* 74), s. 245-262.
- Gardner I., „*With a Pure Heart and a Truthful Tongue*”: *The Recovery of the Text of the Manichaean Daily Prayers*, „*Journal of Late Antiquity*” 4 (2011), s. 79-99.
- Gardner I., *The Coptic and Syriac, Christian and Manichaean Texts recovered from Ismant al-Kharab: An Update on New Discoveries and Significant Research since First Publication*, w: G.E. Bowen, C.A. Hope, *The Oasis Papers 9: A Tribute to Anthony J. Mills after Forty Years in Dakhleh Oasis*, Oxford 2019, s. 395-402.
- Gardner I., Lieu S.N.C., *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge 2004.
- [Khosroyev] Хосроев А., *Об одной греческой (манихейской?) молитве*, „*Hyperboreus*” 7 (2001), s. 360-386.
- Khosroyev A., *Zu einem manichäischen (?) Gebet*, w: *Manichaean Studies V. Quinto Congresso Internazionale di Studi sul Manicheismo*, red. A. van Tongerloo, L. Cirillo, Leuven 2005, s. 203-222.
- Manicheizm i manichejskie teksty sakralne*, oprac. A. Sarwa, Sandomierz 2005.
- Myszor W., *Manicheizm w Afryce Północnej i św. Augustyn*, w: św. Augustyn, *Pisma przeciw manichejczykom*, przeł. J. Sulowski, oprac. W. Myszor, Warszawa 1990 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* 54), s. 5-32.
- Piwowarczyk P., *Monastycyzm manichejski w Egipcie*, „*U Schyłku Starożytności. Studia źródłoznawcze*” 15 (2016), s. 41-60.
- Smith G.S., *A Manichaean Hymn at Oxyrhynchus: A Reevaluation of P.Oxy. 2074*, „*Journal of Early Christian Studies*” 24 (2016), s. 81-97.

Słowa kluczowe: manicheizm, liturgia manichejska, papirologia, *Modlitwa do emanacji*
 Keywords: Manichaeism, Manichaean liturgy, papyrology, *Prayer of Emanations*